

ХҒТАР 16.21.07
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-103-115>

Проксемикалық амалдардың коммуникацияда қолданылуы

Ж.Т. Қошанова

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

(E-mail: zhazira29092009@mail.ru)

Аңдатпа. Коммуникация барысында адамдар бір-бірімен сөйлеу тілі арқылы ғана емес, вербалды емес амалдар арқылы да ақпарат алмасады, түсініседі. Вербалды амалдар негізгі ақпарат көзі болса, бейвербал амалдар сөйлеу тілін логикалық, эстетикалық, эмоциялық жағынан толықтыра отырып, сөйлеушінің этномәдени, психологиялық және өзге де ерекшеліктері, яғни коммуниканттың көңіл-күйі, ниеті, сөзінің шынайылығы туралы қосымша мәлімет береді. Мақалада вербалды амалдарды зерттейтін паралингвистика ғылымының бір саласы проксемика ғылымы, оның коммуникацияда алатын орны сияқты мәселелер қамтылған. Проксемика кеңістікте орналасуына байланысты адамдардың арақатынасын анықтайтын, кеңістік коммуникациясы, оның құрылымы және функцияларын қарастырады. Зерттеудің мақсаты – қазақ халқының мәдениетінде, ең алдымен, халықтың ұлттық болмысы, дүниетанымы, көшпелі тұрмысынан хабар беретін тәлім-тәрбиенің, мәдениеттіліктің белгісі болып саналатын қарым-қатынастың проксемикалық компоненттері ерекше орын алатынын көрсету. Ғалымдардың зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, арақашықтықтың түрлері, өзіндік ерекшеліктері жан-жақты талданды. Сонымен қатар проксемалярдың көркем шығармаларда вербалдануы, берілу жолдарына байланысты мысалдар келтіріліп, олардың қазақ халқының коммуникативтік кеңістігінде алатын орны, мәдени, ұлттық спецификасы айқындалып, жүргізілген зерттеулердің негізінде аталған парамалдардың тілдік маркер қызметін атқаратыны дәлелденді.

Түйін сөздер: паралингвистика, лингвистикалық маркер, проксемика, кеңістік, кинесикалық амалдар.

Түсті: 27.03.2025; Жөнделді: 28.05.2025; Мақұлданды: 18.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

Кіріспе

Өткен ғасырдың соңғы жылдарынан бастап тіл ғылымының ауқымы кеңейіп, көптеген жаңа ғылым салалары қалыптасты. Солардың қатарында гендерлік лингвистика, этнолингвистика, паралингвистика және өзге де ғылыми бағыттарды атауға болады.

Тіл ғылымының жаңа бағыттарының бірі паралингвистиканың негізі XX ғасырдың 60-жылдары қаланды. Паралингвистика ғылымы сөйлеу коммуникациясы барысында тілдік амалдармен қатар қолданылатын вербалды емес амалдарды зерттейді. Тілдік қатынас кезіндегі коммуниканттардың дене қозғалысы, мимикасы, дауыс тонының өзгеруі, кідіріс жасауы, т.б. қосымша ақпарат алуға мүмкіндік береді. Ғалым Альберт Мейерабианның пікірінше, ақпараттың 7%-ы вербалды амалдар арқылы, 38%-ы фонациялық амалдар арқылы (дауыс тонының өзгеруі, дауыс қарқындылығы, т.б.), ал 55%-ы бейвербал амалдар (ым-ишара, дене қозғалысы, т.б.) арқылы беріледі.

Паралингвистиканың экстралингвистикалық компоненттерінің бірі ретінде проксемиканы атауға болады. Бұл ұғым коммуникацияның кеңістікте құрылу заңдылықтарын, сонымен қатар адамдар арасында жеке тұлғааралық қарым-қатынасқа аумақ, қашықтық және ара қашықтықтың әсерін талдап, түсіндіру үшін қолданылады.

«Проксемика» француз тілінен аударғанда, «жақындап келемін, жақындадым» деген мағынаны білдіреді. Ол – бір мәдениет шеңберінде, сондай-ақ әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттестігінде тұлғааралық қашықтықпен байланысты адамдардың әдеттері мен сезімдеріндегі айырмашылықтарды зерттейтін ғылыми бағыт [1, 224]. Бұл терминге байланысты ғалымдар әртүрлі пікір айтады.

М.П. Ешимов өз зерттеулерінде проксемиканы: «адам мінез-құлқының кеңістіктегі параметрін қарастыратын ғылым саласы», – деп атайды [2, 32].

Ал белгілі орыс ғалымы Г.Е.Крейдлин «Вербалды емес семиотика» атты еңбегінде коммуникацияның вербалды емес компоненттерін, атап айтқанда, әртүрлі халық өкілдерінің сөйлеу қарым-қатынасы жағдайында проксемаларды зерттеудің қажеттілігін айтып, проксемика ғылымының дефинициясын береді: «Проксемика – это наука о пространстве коммуникации или коммуникативном пространстве, это наука о том, как человек мыслит коммуникативное пространство, как его обживает и использует» [3, 457]. Ғалым проксемиканы вербалды емес семиотиканың бес саласының (паралингвистика, кинесика, окулесика, гаптика, проксемика) бірі ретінде көрсетеді.

Н.Г.Комлевтің зерттеулерінде: «Проксемика – учения о способах структурирования пространства в человеческом межперсональном общении», – делінген [4, 76].

Орыс тілінің түсіндірме-аударма сөздігінде проксемаға: «пространственный фон реализации вербального и невербального коммуникативного поведения», – деген анықтама береді [5, 13].

Қазақ ғалымдары проксемиканың коммуникациядағы түрлі аспектілерін зерттеуге көп көңіл бөлді. С.Бейсембаева халқымыздың көшпелі тұрмысының қазақ тіліндегі проксемалардың қалыптасуына үлкен әсерін тигізгенін айтады. Ал Ж.Өміралиеваның зерттеулеріне сәйкес, коммуникация барысындағы сұхбаттасушылардың арасындағы қашықтық олардың өзара қарым-қатынасына (ресми, бейресми, т.б.) тікелей байланысты. Г.Сүйінова қазақ және орыс халықтарының этномәдениетінде, кеңістік психологиясында «дала» концептісінің алатын орнын өзара салыстырып, зерттейді. Паралингвистиканың экстралингвистикалық компоненттерінің бірі ретінде проксемиканы атауға болады.

Бұл ұғым коммуникацияның кеңістікте құрылу заңдылықтарын, сонымен қатар адамдар арасында жеке тұлғааралық қарым-қатынасқа аумақ, қашықтық және арақашықтықтың әсерін талдап, түсіндіру үшін қолданылады.

Психологиялық үлкен түсіндірме сөздігінде ғалым А.Ребер: «Проксемика кеңістік пен оның түрлі әлеуметтік, мәдени жағдайларда қолданылуын зерттейді», – дей келе, жеке кеңістік, орналасу тығыздығы бұл ғылымның негізгі қарастыратын мәселелеріне жататынын айтады.

Американ антропологы Э.Холл: «Проксемика немесе кеңістік психологиясы – қарым-қатынастың кеңістікте қолданылуы», – деген [6].

Қазақ ғалымдары да проксемиканың коммуникациядағы түрлі аспектілерін зерттеуге көп көңіл бөлді. С.Бейсембаева халқымыздың көшпелі тұрмысының қазақ тіліндегі проксемиалардың қалыптасуына үлкен әсерін тигізгені туралы айтса, Г.Сүйінова қазақ және орыс халықтарының этномәдениетінде, кеңістік психологиясында «дала» концептісінің алатын орнын өзара салыстырып, зерттейді. Ал Ж.Өмірәлиеваның зерттеулеріне сәйкес, коммуникация барысындағы сұхбаттасушылардың арасындағы қашықтық олардың өзара қарым-қатынасына (ресми, бейресми, т.б.) тікелей байланысты.

Жоғарыдағы анықтамаларды негізге ала отырып, мынадай тұжырымға келуге болады: проксемика – қарым-қатынас барысындағы адамдардың ұстанатын қашықтықтың сипатына не кеңістікте орналасуына байланысты бейвербал коммуникацияны зерттейтін ғылым саласы.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында жинақтау, талдау, салыстыру-салғастыру, интерпретациялық әдістер қолданылды. Ғалымдардың көптеген еңбектері, зерттеу мақалаларын талдап, пікірлерін салғастыра отырып, ортақ тұжырым жасалды. Салыстыру-салғастыру әдістері арқылы проксемиалар әртүрлі сипатына қарай сараланып, жіктелді. Ал интерпретациялық әдіс негізінде қазақ халқының дүниетанымын, болмысын паш ететін кеңістік ұғымдары, олардың коммуникациядағы рөлі айқындалды.

Нәтижелер мен талқылау

Проксемика ғылымының негізін XX ғасырдың 50-жылдары америкалық антрополог әрі этнограф Эдуард Холл қалады. Ол мәдениет пен коммуникацияның тығыз байланыста болатындығына назар аударып, сұхбаттасушы адамдардың арасындағы болуы мүмкін арақашықтықтың түрлерін атап көрсетті. Олар: интимдік, тұлғалық, әлеуметтік және қоғамдық арақашықтық. Ұлттық ерекшелікке, климатқа, халықтың орналасу тығыздығына байланысты есептік көрсеткіштері бар әрбір арақашықтық белгілі бір жағдайға байланысты өзгеріп отырады.

Адамдар арасындағы кез келген қарым-қатынас белгілі бір кеңістікте өтеді. Проксемикалық амалдарды сипаттауға ұлттық және мәдени факторлар әсер етеді. Мысалы, Солтүстікамерикалық мәдениетте арақашықтықтың мынадай түрлері қалыптасқан:

- Интимдік арақашықтық. 0-ден 45 см-ге дейінгі қашықтықты қамтиды (ең жақын адамдардың тілдік қатынасы).

- Жеке немесе тұлғалық арақашықтық. 45-тен 120 см-ге дейінгі қашықтықты қамтиды (таныс адамдардың тілдік қатынасы).

- Әлеуметтік арақашықтық. 120-дан 400 см-ге дейінгі қашықтықты қамтиды (ресми кездесулердегі сұхбаттасу).

- Қоғамдық немесе бұқаралық арақашықтық. 400-ден 750 см-ге дейінгі қашықтықты қамтиды (үлкен аудиториялардағы кездесулер).

Психологтардың айтуынша, коммуниканттардың кеңістікте орналасуы, ең алдымен, олардың бір-біріне деген қарым-қатынасына байланысты. Аталған арақашықтықтар адамның жас ерекшелігіне, жынысына қарай өзгеруі мүмкін. Егде адамдар мен балалар және әйелдер (ер адамдармен салыстырғанда) жақын қашықтықты ұстануға тырысады. Ал орта жастағылар мен жастар, сонымен қатар агрессивті адамдар алыс қашықтықтан сөйлескенді ұнатады [6, 132].

Адамдар әлеуметтік қашықтықта барлық адамдармен қарым-қатынасқа түсе береді. Арақашықтық бұзылған кезде, агрессия, жақтырмау, ашулану сынды түрлі қолайсыз жағдайлар туындауы мүмкін. Ал бұқаралық арақашықтықтың ерекшелігі ақпарат берушінің интеллектуалдық қабілетін тыңдаушыға жеткізуде танылады.

Кеңістік психологиясын зерттей отырып, ғалымдар аудиторияның әлеуметтік жағынан біркелкі еместігін байқады. Алғашқы қатарда, әдетте, әлеуметтік мәртебесі жоғары адамдар, қариялар, әйелдер мен балалар және ниеті түзу, қызығушылық танытатын адамдар отырады. Ал соңғы қатарларда әлеуметтік мәртебесі төмен адамдар, жастар, ер адамдар және агрессияға бейім тұратындар жайғасады.

Проксемиканың бірлігі болып есептелетін проксемаларды Н.В.Шестеркина мен Е.М.Шестеркина орналасуына қарай үшке бөліп қарастырады. [7, 139]:

1. Статистикалық – бір адамның өзге адамға қатысты кеңістікте қозғалыссыз тұрғандығын көрсететін проксемалар.

2. Динамикалық – басқа адамдарға қатысты адамның кеңістіктегі қозғалысы.

3. Өтпелі – динамикалық жағдайдан статикалық жағдайға ауысу.

Ал ғалым А.С.Қазмағамбетова проксемаларға қатысты өз тұжырымдамасын ұсынады [8, 38-39].

1. Ақпаратты қабылдаушының алған әсерінің сипатына қарай: визуалды, визуалды-акустикалық, визуалды-тактильді. Мысалы:

Аяғында көмірдей пима, басында түбіт шалы, жұрттың арасынан сытылып шығып, құшақ жая ұмтылды. Маржандай тісі ақсиып, жүгіріп, бала күнгісіндей мойнымнан қапсыра құшақтай алды [9, 178]. Бұл жерде «құшақ жая ұмтылды» визуалды проксема болса, «құшақтай алды» қол соматизмі арқылы жасалған, кейіпкердің ерекше сезімін білдіріп тұрған визуалды-тактильді проксема екендігі анық көрініп тұр.

Ал: «Халел, тұра тұр. Бері кел...*Отыршы мына араға...*» [9, 104], – деген мысалда «тұра тұр, бері кел» проксемалары ғалымның айтуынша, визуалды-акустикалық болып келеді.

2. Проксеманың қандай соматизм арқылы жасалғанына қарай: соматикалық. Мысалы: *Желкесін бере, жауын астында қолтықтаса қалған екеуді көргенде іштегі асау арыстан алас ұрды* [9, 104]. «Қолтықтасу» – қол соматизмі арқылы орындалатын кинема. Оның сөйленісі – жақын тарту. Бұл вербалды емес амал дене қозғалысы арқылы іске асқанмен, екі сұхбаттасушының өте жақын арақашықтықта келе жатқанын, жақын адамдар екендігін білдіріп тұр. Сол арқылы «қолтықтасу» амалы проксема қызметін атқарып, лингвистикалық маркер болып келеді.

Менен гөрі бойы ұзындау, тақырбас сұрша бала басқаларды киіп-жарып, тура бетпе-бет келді. *Көзқарасы өткір, осылардың ішіндегі нағыз пәлесі көрінеді.* Бетпе-бетпе келу – бет соматизмі арқылы жасалатын кинема, сөйленісі – өте жақын қашықтықта келу.

3. Гендерлік белгісіне қарай: ер және әйел адамға қатысты проксемалар. Бірімізге біріміз сығылысып, малдас құрып, *жерде отырмыз. Киіміміз былғанады, астымыздан сыз – өтеді деп, қорыншақтайтын біз емес* [9,12]. Малдас құру – ер адамдарға тән кинема.

4. Семантикалық белгісіне қарай: сипаттамалық және экспрессивті: Сол үйдің іші. *Ортада арыстай сұлап Жәлел жатыр* [9, 215]. Халел сырт киімін сыпырып тастап, жүгіріп отау үйге кірген. Жеңгесін сағыныпты. Теріс қарап отырған *Ақбөпені бара бас салып құшақтады* [9, 25]. Мысалда «ортада» сипаттамалық проксема болса, «құшақтау» экспрессивті проксема болып келеді. Сонымен қатар «теріс қарап отыру» кинемасы «ренжу, ренішін білдіру, өкпелеу» мағынасында жұмсалып, сол арқылы адамның жеке арақашықтықты сақтағысы келетінін, басқа ешкіммен сөйлескісі келмейтінін білдіріп тұр, дәлірек айтқанда, «теріс қарау» екінші коммуникант үшін де, сырттан бақылап тұрған адам үшін де лингвистикалық маркер болып табылады. Бұл ретте «теріс қарау» кеңістік паратілдік амалдың да қызметін атқарады.

5. Морфологиялық белгісіне қарай: етістіктен жасалған проксемалар, үстеуден жасалған проксемалар, шылау-проксемалар.

6. Коммуниканттардың қатысу сипатына қарай: жеке, өзара, топтық. *Есік алдына гүр етіп тоқтаған жеңіл машинадан лып етіп Қосиманов түсті. Даладағы бар аяз бетіне жиналғандай ызғар шашып, екі көзі маңдайды тесіп жіберердей қадалып, Қарасайға жақындай берді* [9, 231].

Лексикографиялық дереккөздерге сәйкес, дене мүшелері алғашқыда қашықтықты өлшеудің құралы болды. Қашықтықтың алыс не жақын екендігін білдіру үшін қол созым жер, иек астында, көз алдында сынды тіркестер қолданылды [9, 47].

Сонау көз ұшынан адам қарасы көрінсе, *үстімдегі киімдерімді дереу шешем де, орап алам* [11, 116] Салқындау қанатпен жай қағынып, сылбыр ұшқандай. Бірақ, түлкі иек асты жақыннан, төменнен қашқан еді [12, 208].

Проксемалар коммуниканттардың өзара қарым-қатынасы, мәртебесі және өзге де белгілері туралы қосымша ақпарат беретіндіктен, ауызша және жазбаша коммуникацияның барлық формаларында маңызды рөл атқарады.

Ауызша коммуникация барысында субъектілер кеңістікте түрлі позицияда (жоғары / төмен, алыс / жақын, алды / арты, оң / сол) орналасуы мүмкін.

Коммуниканттар «жақын-алыс» позициясын сөйлеу қарым-қатынасының сипатына байланысты және коммуникативті кеңістіктің бес проксемикалық аймаққа бөлінуіне сәйкес таңдайды. Әңгімелесушілер үшін қарым-қатынас барысында дұрыс қашықтықты таңдау мүмкіндігі оның тиімділігінің маңызды алғышарты болып табылады. Өйткені біз қарым-қатынасымызда ақпаратты тек сөздер мен сөйлемдер арқылы ғана емес, ұлттық-мәдени ақпаратты білдіретін проксемикалық құралдардың көмегімен жеткіземіз.

Абайдың күткені де сол еді. Әлі тосып, бар қозғалысын *алыстан* қарап, әңгіме етіп тұрған шешелерге қарай бұрылғанда Абай қайтадан өзінің жасына лайық қуанышты бала қалпына келе қалды. Арт жағында жорға Жұмабай Абайдың бүгін оны қорқытқанын әңгіме қып жатты. Бала енді асығып, өз шешесіне қарай жақындай беріп еді, Жұманның қатыны, Қалиқа деген бір жеңгесі:

– *Телғара! Айналайын Телғара! Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау!*– деп, мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйді. Тағы бір жеңгесі – *Ызғұттың қатыны Тобжан да сүйді. Содан кейін үлкен қатындар және осы топтағы үлкен еркектің, ағалардың да бір-екеуі сүйіп жатыр.*

Абайды шын балаға айналдырып жіберген осы сүйістер еді. Ол қысылып қызарғанмен, қашып та құтыла алатын емес.

Наразы боларын да, құптарын да білмеді. Бірнеше үлкен қатындардың көзінен жас та көрінді. Барлық үлкеннің құшағына амалсыз кезек-кезек кіріп болып, енді сытылып, шешесіне қарай баса берді [16].

«Абай жолы» роман-эпопеясынан келтірілген үзіндіден автордың кейіпкердің көңіл-күйін, сезімін, өзгелердің әрекетін оқырманға жеткізу мақсатымен көптеген бейвербал амалдарды сипаттайтын вербалды тәсілдерді шебер қолданғанын байқауға болады.

Бұрылғанда, жақындай беріп еді, шешесіне қарай баса берді кинемалары бас кейіпкердің бірнеше ай бойы көрмеген анасын сағынып, жақынырақ барғысы келгендігін, ұзақ арақашықтықты қысқартқысы келгендігін аңғартады. Бұл жерде құшақтай алу, бетінен сүю – такесикалық амалдар. Жасы үлкен әйелдердің тарапынан орындалған бұл әрекет олардың кейіпкерге қатысты жақсы көзқарасын, ықыласын білдіреді. Бірақ еркінен тыс жеке қашықтықтың бұзылуының салдарынан баланың қысылып қызаруы, наразы боларын не құптарын білмей, сытылып шығуы сияқты кинесикалық амалдар іске асып, сол арқылы оның ішкі қарсылығын көрсетіп тұр. Әрі оқырман үшін лингвистикалық маркер ретінде жұмсалған.

Енді бір мысалдарда:

– Ал, үйге кіріңіздер. Кірдік.

– Төрлетіңіздер!

Төрлетуге бізде құлық жоқ. Үйдің іші тап-таза, есікке дейін алаша, киіз төселіп тасталған. Әлиман ұстаған үй екені бірден-ақ көрініп тұр. Үстімізден тамшылаған суды қағып, сілкіп, есік алдына бөгеле бердік.

– Ештеңе етпейді, жоғары шығыңыздар! [11, 128]

Үлкендер тобына бір жақтан, әкеден төмен отырып, телміре қараған Абай болса, дәл осы тәрізденіп, барынша бой салып, қарап отырған –ана шеттегі жас жігіт Жиренше [16].

Жоғарыдағы үзінділерде төр, жоғары, төмен сынды проксема-лар берілген. Алғашқы мысалда «төрлетіңіздер», «жоғары шығыңыздар» вербалды амалдары арқылы автор қонаққа келген кейіпкерлердің сыйлы, құрметті адамдар екендігін көрсетіп отыр. Сонымен қатар қазақ халқының дүниетанымында құрметті адамдарға, қонаққа төрін беріп, жоғары жаққа шығаратыны, ал жастардың жасы үлкендерден төмен отыратыны айқын көрініп, оқырманға жеткізіліп отыр.

Проксемикалық амалдардың көрінуі көркем шығармада оқырман үшін, шынайы өмірде коммуникацияға қатысушылар үшін қазақтың әдеп қағидаларының, сыйластығының тілдік маркерлері болып келеді.

Үлкен күмбез ақ үйдің іші **оң жақ босағадан** дәл төрдің ортасына дейін қатар тізіліп, мықындарын қос қолдарымен таянып, аңырап жылап отырған қатындарға толы екен.

Тап **орта тұста** басына қара желек жамылған Бөжейдің бәйбішесі аңырап отыр. Көзінен шын жас, зар жасы бірсін-бірсін ағып жатыр. Одан жоғары төрт-бес қыз дауыс айтып отыр. Үйдің іші бұл кезде тұтас аңырап зарлаған мол жылау еді.

Отырған әйелдердің алдына жылап келген еркектер тізе бүгіп отыра кетіп, құшақтасып көрісіп жылайды. Абай Құдайбердінің артында. Бағанадан бері соның ізімен кезек алып келе жатқан [16].

Проксемикалық амалдардың ұлттық-мәдени спецификасы қазақ халқының рухани болмысы мен ұлттық құндылықтарын паш етіп тұр. Мысал ретінде үзіндіде келтірілген

мықындарын қос қолымен таяну, тізе бүгу кинесикалық амалдары, жылау, көрісу сынды просодикалық амалдар, *оң жақ босаға*, төр проксемалары кісі қайтыс болғанда орындалатын салт-жоралғыны оқырманның көз алдына елестетіп, шығарманың экспрессивтілігін арттырып тұрғаны анық.

Қазақ халқының мәдениетінде қарым-қатынастың проксемикалық компоненттері ерекше орын алады. Өйткені олар, ең алдымен, халықтың ұлттық болмысы, дүниетанымы, көшпелі тұрмысынан хабар беретін тәлім-тәрбиенің, мәдениеттіліктің белгісі болып саналады.

Қазақтың көшпелі өмірі проксемикалық компоненттердің қалыптасуына әсер еткені ғалымдар С.Б.Бейсембаева, Ж.К.Өміралиеваның зерттеулерінде дәлелденген болатын. Ал М.Ешимов қарым-қатынаста кеңістік арақашықтықты білдіретін бейвербал тәсілдерді тік (ассиметриялық) және көлденең, яғни симметриялық және ассиметриялық деп екіге бөліп, оны «төр», «босаға», «оң жақ», «сол жақ», «жоғарғы жақ», «төменгі жақ» сынды ұғымдармен байланыстырып қарайды.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде: «Төр – үйдің есігіне қарама-қарсы жоғарғы жағы; жасы үлкен адамдар, сыйлы қонақтар отыратын құрметті орын» [10, 25], – деген екі мағынасы берілген.

Төрде, қалың бөстек үстінде мамық жастыққа шынтақтай жатқан құдасына құшақ жая ұмтылды [9, 25]. Қазанғапов үйге кіріп, сәлемдесе бергенде, Мырзап: – Төрлет, Пернеке! Дөп келдің. Мақтап жүреді екенсің, – деп қойды [11, 205].

Алғашқы мысалда келтірілген кеңістік ұғымын білдіретін «төр» проксемасы арқылы, біріншіден, сыйлы қонақтарын, құдаларды, туған-туысты құрметтеп отырғызатын, сыйлап күтетін орын екендігін, екіншіден, халқымыздың ұлттық ерекшелігін танытатын паратілдік код екендігін байқауға болады. Сонымен қатар ғалым А.С.Қазмағамбетованың пікіріне сәйкес, «ұмтылу» қимыл ұғымы атауынан жасалған проксемикалық амал арқылы коммуниканттардың бірінің кеңістікте қашықтықты азайту мақсатында қарсы отырған адамға ұмтылған әрекетінен бір-бірімен жақын араласатын, сыйласатын адамдар екендігі көрініп тұр. Э.Холлдың классификациясы бойынша, бұл – жеке (интимдік) қашықтық. Сол себепті «төр» және «ұмтылу» проксемаларын шығарма кейіпкерлерінің қарым-қатынасын айқын көрсетіп тұрған лингвистикалық маркерлер деп айтуға болады.

Халқымыздың құрмет тұтатын адамдарын жолына, жасына, атақ-дәрежесіне қарай төрге шығарып, орын беретіні, қонағын: «төрлет», «төрге шығыңыз», – деп үйге шақыратыны екінші мысалдан анық көрініп тұр.

«Төр» ұғымына қарама-қарсы ұғым – «босаға» ұғымы бар. Сөздікте бұл сөздің мағынасы: «табалдырық, есіктің төменгі жағы; киіз үйдің қасиетті саналатын, төрге қарама-қарсы, есікке жақын жері», – деп берілген [12, 20]. Қонақ күтерде босаға жаққа әдетте жасы мен жолы кіші немесе сол үйдің балалары мен келіндері отырады.

Үш інім, он үш жасар қарындасым Дуныша босағасы тар, тапал есіктен еңкейе кірген еңгезердей адамның – бірі мойнына, бірі иығына асылып, аяғына оралып, маз-мейрам боп қалды [9, 206]. – Бәлем ендігәрі бай ағамның босағасын аттап көріңдерші. Жаман немелер, жал бітейін деген екен [9, 74].

Бірінші мысалда «босаға» сөзі есік, кіреберіс мағынасында жұмсалып әрі қазақ халқына, түркі халықтарына тән этноним екендігін айқындап тұр. Екінші сөйлемнен «босағааттау» үй, шаңырақ мағынасында жұмсалған.

Бәлкім, басымнан сипап, бауырына тартар ананың ыстық ықыласын сағынған, көксеген сәтте, Нюра Фадеевнаның *ақ босағасына тап болуымнан шығар* [13, 206]. Бұл мысалда «ақ босаға» проксемаcы ізгілікті, әр отбасы шаңырағының қасиетті болатынын, сонымен қатар әрбір келіннің оны қадір тұту керектігін білдіріп тұр.

Ақ түс – қазақ ұғымындағы ең қасиетті, ең ардақты, ең сүйкімді, ең жұмсақ бояулардың бірі. Сол себепті де *ақ* түс жалпы жақсылық, ізгілік, адамгершілік, пәктік, сүйкімділік секілді ұғымдардың бәрімен де шектесіп, астарласып жатады. [14, 176]. Сол себепті жасы үлкендер: «Босағаңнан береке кетпесін», «Босағаң берік болсын», – деп тілек айтады.

Симметриялық кеңістік ұғымдарына сай келетін «оң-сол» бейвербал амалдардың ішіндегі «сол жақ» проксемаcының мағынасы сөздікте: «сол жаққа қарама-қарсы тұс; бойжеткеннің ұзатылғанға дейінгі өз үйіндегі оң жақтағы орны» [15, 98], – деп түсіндіріледі.

Қандай қонақ келмесін үй ішін, ыдыс-аяқты кіршіксіз таза ұстап, өзі мұнтаздай боп қарсы алу оның оң жақта отырғанда-ақ алған тәрбиесі [9, 13]. Өзім Диканы жеке отау етіп шығарам. Кім бұған оң жақта отырған қызын бермес екен [9, 98]. *Азат жүрген жігіт пен оң жақта ата-ана бауырында өзінше әлі күнге еркінше жүрген қыз Мәкен, ендігі сәттерде қашқынға айналды* [16, 78]. Жауының қолында өлмей, намысын жер қып кеткен оң жақтағы жесірі Мәкеннің жолында өлмей, тоқтамақ емес [16, 79]. Керімбала бұл күнде осы үйдегі Тобықты қызының ішінде, оң жақта ең көп отырғаны. Бірақ ауылдың, ата-ананың, өзінің де қадір-қасиетін кетіретер жаманаты шықпаған.[16, 56]

Келтірілген мысалдар арқылы да «оң жақ» паратілдік амалдың қыз баласына, қыз тәрбиесіне қатысты лингвистикалық маркер екендігін нақты айтуға болады.

Сол жақ – киіз үй кеңістігінің дәстүрлі бөліктерінің бірі. Көшпелілердің дуалистік дүниетанымы бойынша киіз үйдің іші екі бөлікке – ер және әйел (төрден қарағандағы оң және сол) жақтарына бөлінеді. Сол жақта ыдыс-аяқ пен тағам қоятын асадал, сөре сияқты үй заттары мен бұйымдары тұратындықтан, ол «қазан-аяқ жақ» деп те аталады. Осыған сай сол жақ «әйелдер жағы», яки әйелдер отыратын орын болып саналады [17].

Үйге кіріп, сол жақ *босаға жақтағы ердің үстіне отыра кеткенде де, үй иесі алдына қымыз ұсынып бәйек болғанда да, «қайыршыдан» қашып құтыла алмады* [13, 56]. Халқымыздың дүниетанымында ыдыс-аяқ, тұрмыстық құрал-жабдықтар киіз үйдің сол жағында жиналып тұратыны, сол жақтың қазақ-ошақ жағы екендігі қалыптасқан. Сол арқылы «сол жақ» проксемаcы лингвистикалық маркер қызметін атқарып тұр. Мысалдағы ой соны айғақтайды.

Проксемика ғылымы адамдардың кеңістіктегі психологиясын, коммуниканттардың арасындағы қарым-қатынасты немесе әрбір халықтың ұлттық кеңістік ұғымдарын зерттеп қана қоймай, қоғамның кез келген саласында адамның өзін дұрыс ұстау, сөйлеу барысында арақашықтық әдебін сақтауға үйретеді. Осындай салалардың бірі – білім беру саласы.

Қазіргі кезде білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі – педагогтың кәсіби мәдениеті. Сабақ барысында балалармен тиімді қарым-қатынас орнату үшін педагог пен білім алушылардың арасында педагогикалық, психологиялық жағынан оптималды арақашықтықты сақтаған жөн. Оған экстраверсия мен интраверсия, қарым-қатынас мазмұны мен ұзақтығы, сонымен қатар сынып бөлмесінің кеңдігі, жарықтығы сынды көптеген факторлар әсер етуі мүмкін.

Төменде сынып бөлмесінің проксемикалық бірліктеріне және әрбір қашықтықтың атқаратын функциясы көрсетілген:

- Әрбір оқушының персоналды кеңістігі – оның партасы, яғни жеке кеңістігі;
- Мұғалімнің персоналды кеңістігі – мұғалімнің жұмыс үстелі: бағалау функциясы;
- Парта қатарларының арасындағы кеңістік: бақылау функциясы;
- Парта мен қабырға арасындағы қашықтық;
- Парта мен тақта арасындағы қашықтық;
- Тақтаның жанындағы кеңістік: жаңа материалды түсіндіру функциясы;
- Кафедра, тақта және бірінші парта арасындағы арақашықтық: жаңа материалды түсіндіру функциясы [18].

Бұл мәліметтерге сүйене отырып, әрбір мұғалімнің сабақты жоспарлау барысында проксемаларды тиімді қолдана алатындығына көз жеткізу үшін шағын сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 20 педагог қатысты, соның ішінде 2 педагог-шебер, 8 педагог-зерттеуші, 3 педагог-сарапшы, 7 педагог-модератор.

Кесте 1 – Сауалнама. Проксемика

№	Сұрақтар	иә	кейде	жоқ
11	Сабақ жоспарлауда сыныптағы қашықтық элементтеріне назар аударасыз ба?	13	4	3
22	Білім алушыларға әсер ету үшін сынып кеңістігін тиімді қолдана аласыз ба?	11	5	4
33	Жаңа сабақты түсіндіру барысында өз үстеліңіз не тақтаның қасында тұрасыз ба?	17	2	1
44	Жаңа сабақты бекіту кезеңінде оқушылардың қасына барып, тапсырмаларды тексересіз бе?	19	1	0
55	Оқушыларды өз орныңызда отырып, бағалайсыз ба?	17	1	2

Сауалнама қорытындысына сүйене отырып, қазіргі кезде ұстаздардың кеңістік психологиясынан білімі бар екендігін және олардың проксемика ережелерін сабақ барысында тиімді қолдана алатындығын байқауға болады. Заманауи ұстаздар білім беру процесін жетілдіру, білім сапасын арттыру, сабаққа қызығушылықты ояту мақсатында оқушылармен бір орында емес, топтық, жұптық жұмыстар жасайды, жағымды жағдай туғызу үшін шеңбер құрып, тренингтер өткізеді.

Қарастыратын тағы бір жайт – оқушылардың сынып бөлмесінде орын таңдауы. Бастауыш сыныптарда әдетте мұғалім балаларды физиологиялық ерекшеліктерін, денсаулық факторларын ескере отырып, өзі отырғызады. Орта буындарда және жоғарғы сыныптарда білім алушыларға өздеріне орын таңдау құқығы беріледі. Бұл жағдайда сабақты жақсы оқитын оқушылардың алдыңғы партада, ал керісінше, сабаққа немқұрайлы қарайтын оқушылар соңғы партада отыруға тырысады. Сонымен қатар ұяң, интраверт балалар көбінесе жалғыз отырады. Негізінен, оқушылардың пікірін және жоғарыда аталған ерекшеліктерді ескере отырып, мұғалім сыныпта оқушыларды отырғызуда басшылық етуі тиіс. Бұл, біріншіден, білім беру процесінің кедергісіз жүруіне, екіншіден, сыныпта жағымды ахуал туғызуына септігін тигізеді.

Қорытынды

Ғылыми көзқарастар мен көркем әдебиеттен алынған мысалдар негізінде коммуникация барысында вербалды амалдармен қатар жұмсалатын бейвербал амалдардың бір тобы проксемаалар мәтінде әртүрлі әдіспен берілу арқылы автордың өзіндік көзқарасын, ұстанымын білдіреді. Сонымен қатар оқырманға халықтың ұлттық мәдениетінен, дүниетанымынан қосымша ақпарат береді.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сай коммуникативтік акт барысында қолданылатын проксемикалық амалдардың табиғаты жан-жақты талданды. Бұған көркем мәтіннен алынған мысалдар толық дәлел бола алады.

Жоғарыда келтірілген зерттеулерге сүйене отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: проксемика ғылымы тек коммуникативтік кеңістікті зерттеумен ғана айналыспай, оны қабылдаудың әдістерін де қарастырады. Сонымен қатар коммуникацияға қатысушылардың кеңістіктегі қозғалысы кинесикалық амалдар арқылы жүзеге асады. Адамдардың ұстанатын арақашықтығы олардың бір-біріне деген қарым-қатынасын, сезімін білдіреді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Мәдениаралық қарым-қатынас. Қазақша-орысша терминдер сөздігі / құраст.: Г.Б. Мадиева, Ж.Р. Сейітметова, М.М. Мәмбетова, Д.Б. Мәдиева. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 89 б.
2. Ешимов М.П. Ым семантикасы универсалды және ұлттық табиғаты: филол. ғыл. канд. дис...: 10.02.19. – Алматы, 2004. – 140 б.
3. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – Москва: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
4. Галичева А.И. Кинесический и проксемический компоненты речевого общения: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Москва, 1987. – 22 с
5. Толковый переводоведческий словарь / Л.Л. Нелюбин. – 3-е изд., перераб. – Москва: Флинта: Наука, 2003
6. Шаньлин Л. Вербализация проксем в художественной прозе К.Д.Воробьева // Научный журнал КубГАУ. – 2015. - №107(03)
7. Ильина А.Б. Проксемы и такемно-проксемные узлы как маркеры невербально-го кода в архитектонике романа У. С. Моэма “The Painted Veil” Филологический аспект: международный научно-практический журнал. 2020. № 11 (67).
8. Казмагамбетова А.С. Вербализация проксемного поведения в языке художественной литературы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 165 стр.
9. Жүнісов С. Жапандағы жалғыз үй. Роман. – Алматы: Атамұра, 2005. –304 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М.Малмақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. – 800 б.
11. Әлімқұлов, Т. Таңдамалы [Мәтін]: әңгімелер, хикаяттар / Т. Әлімқұлов. – Алматы : ҚазАқпарат, 2015. – 115 б.
12. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. / Құраст.: Б. Сүйерқұлова, Т. Жанұзақ, О.Жұбаева және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.
13. Бөкеев О. Атау-кере (Кауіпті будан). – Астана: Фолиант, 2022.–288 б.
14. Тәңірбергенова Б. С. Жарнамадағы түр-түс атауларының берілу сипаты // ҚазҰУ

хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – №2(132).

15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том / Құраст.: Б. Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

16. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 2009. – 400 б.

17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том / Құраст. А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

18. Иванов В.Д., Иванова Е.В., Иванова А.В. Невербальная коммуникация учителя. Проксемическая система классной комнаты // Вестник ЮУрГУ. – 2005. – №4

19. Akizhanova D. Intercultural Communication: Business negotiations in Kazakhstan // International Conference on Advanced Computer Science and Electronics Information (ICACSEI). – 2013. – Volume 41. – Pp. 514-517.

20. Boyukkhanim E. Characteristics of male and women's speech in the process of communication // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2020. – No. 133(4). – Pp. 70–77. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-133-4-70-77>

Ж.Т. Кошанова

Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

Использование средств проксемики в коммуникации

Аннотация. В процессе общения люди обмениваются информацией, взаимопонимают друг с другом не только через разговорный язык, но и через невербальные приемы. Вербальные приемы являются основным источником информации, невербальные – логическим, эстетическим, эмоциональным наполнением речи, дают дополнительную информацию об этнокультурных, психологических и иных особенностях говорящего, то есть настроении, намерениях, искренности речи коммуниканта. В статье рассматриваются такие вопросы, как наука проксемика, отрасль паралингвистики, изучающая вербальные операции, и ее место в общении. Проксемика рассматривает пространственную коммуникацию, ее структуру и функции, определяющие соотношение людей в зависимости от их пространственного расположения. Цель исследования – показать, что в культуре казахского народа, прежде всего, особое место занимают проксемические компоненты взаимоотношений, которые являются отличительными чертами культуры, воспитания, передающего национальную идентичность, мировоззрение, кочевой образ жизни народа. На основе исследовательских работ ученых были всесторонне проанализированы виды расстояний, их специфические особенности. Также приводятся примеры, связанные с вербализацией проксем в художественных произведениях, путями передачи, определено их место в коммуникативном пространстве казахского народа, культурная, национальная специфика, на основании проведенных исследований доказано, что данные параметры выполняют функцию языковых маркеров.

Ключевые слова: паралингвистика, лингвистический маркер, проксемика, пространство, кинесика.

Zh.T. Koshanova

North Kazakhstan University named after M. Kozhaybayev, Petropavlovsk, Kazakhstan

The use of proxemic means of interaction in communication

Abstract. In the process of communication, people understand each other not only through

spoken language, but also through non-verbal techniques. Verbal techniques are the main source of information, non-verbal ones are the logical, aesthetic, and emotional content of speech, and provide additional information about the communicant. The article discusses such issues as the science of proxemics, the branch of paralinguistics that studies verbal operations, and its place in communication. Proxemics considers spatial communication, its structure and functions that determine the ratio of people depending on their spatial location. The purpose of the study is to show that in the culture of the Kazakh people, first of all, a special place is occupied by the proxemic components of relationships, which are distinctive features of culture, upbringing, conveying the national identity, worldview, and nomadic lifestyle of the people. Based on the research of scientists, the types of distances and their specific features were comprehensively analyzed. Examples related to the verbalization of proxemes in works of art, ways of transmission are also given, their place in the communicative space of the Kazakh people is determined, based on the research conducted, it is proved that these paramals perform the function of linguistic markers.

Keywords: paralinguistics, linguistic marker, proxemics, space, kinesics.

References

1. Madieva G.B., Sejitmetova ZH.R., Mambetova M.M., Madieva D.B. Madeniaralyk karym-katynas. Kazakhsha-orysssha terminder sozdigi [Intercultural communication. Dictionary of Kazakh-Russian terms] (Kazakh University, Almaty, 2015, 89 p.). [in Kazakh and Russian]
2. Eshimov M.P. Ym semantikasy universal'dy zhane ylttyk tabigaty [Gesture semantics universal and National feature]: thesis for ... Candidate of Philology: 10.02.19 (Almaty, 2004, 140 p.). [in Kazakh]
3. Krejdlin G.E. Neverbal'naya semiotika: Yazyk tela i estestvennyy yazyk [Nonverbal semiotics: Body language and natural language] (New Literary Review, Moscow, 2002, 592 p.). [in Russian]
4. Galicheva A.I. Kinesicheskij i proksemicheskij komponenty rechevogo obshcheniya [Kinesic and proxemic components of speech communication]: abstract of the thesis for ... Candidate of Philology (Moscow, 1987, 22 p.). [in Russian]
5. Nelyubi L.L. Tolkovyj perevodovedcheskij slovar' [Explanatory translation dictionary] (Flint: Nauka, Moscow, 2003). [in Russian]
6. SHan'lin' L. Verbalizaciya proksem v hudozhestvennoj proze K.D.Vorob'eva [Verbalization of proxima in K.D.Vorobyov's fiction], Nauchnyj zhurnal KubGAU [KubGAU Scientific Journal], 107(03), (2015). [in Russian]
7. Il'ina A.B. Proksemy i takemno-proksemnye uzly kak markery neverbal'nogo koda v arhitektonike romana U. S. Moema "The Painted Veil" [Proxemes and takemno-proxeme nodes as markers of non-verbal code in the architectonics of W. S. Maugham's novel "The Painted Veil"], Filologicheskij aspekt: mezhdunarodnyj nauchno-prakticheskij zhurnal [Philological aspect: an international scientific and practical journal], 11(67), (2020). [in Russian]
8. Kazmagambetova A.S. Verbalizaciya proksemnogo povedeniya v yazyke hudozhestvennoj literatury [Verbalization of proxemic behavior in the language of fiction] (Kazakh University, Almaty, 2014, 165 p.). [in Russian]
9. ZHynisov S. ZHapandagy zhalgyz yj. Roman [The only house in Zhapan. Novel] (Atamura, Almaty, 2005, 304 p.). [in Kazakh]
10. M. Malmakov, K. Esenova, B. Hinayat zhane t.b. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tom'dyk. 14-tom. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 14.] (Almaty, 2011, 800 p.). [in Kazakh]
11. Alimkylov, T. Tandamaly [Matin]: angimeler, hikayattar [Selected [text]: stories, stories]

(Kazinform, Almaty, 2015, 115 p.). [in Kazakh]

12. B. Syjerkylola, T.ZHanyzak, O.ZHybaeva zhane t.b. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk. 3-tom. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 3.] (Almaty, 2011, 744 p.). [in Kazakh]

13. Bokeev O. Atau-kere (Kauipti budan) [Name-Kere (Kauevin Budan)] (Folio, Astana, 2022, 288 p.). [in Kazakh]

14. Tanirbergenova B. S. Zharnamadagy tyr-tys ataularynyn berilu sipaty [The nature of the transmission of color names in advertising], Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 132(2), (2011). – Available at: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/908> (accessed date: 03.11.2024) [in Kazakh]

15. B. Abilkasymov, S.Bizakov, A.Zhynysbekov zhane t.b. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk. 5-tom / [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 5] (Almaty, 2011, 752 p.). [in Kazakh]

16. Auezov M. Abaj zholy: Roman-epopeya [The way of Abai: a novel-epic] (writer, Almaty, 2009, 400 p.). [in Kazakh]

17. Kyrast. A. Fazylzhanova, N. Ongarbaeva, K. Gabithanyly zhane t.b. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk. 13-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 13] (Almaty, 2011, 752 p.). [in Kazakh]

18. Ivanov V. D., Ivanova E. V., Ivanova A. V. Neverbal'naya kommynikaciya ychitelya. Proksemicheskaya sistema klassnoj komnaty [Non-verbal communication of the teacher, the proxemic system of the classroom], Vestnik YUUrGU [Bulletin of the South Ural State University], 4, (2005). [in Russian]

19. Akizhanova D. Intercultural Communication: Business negotiations in Kazakhstan // International Conference on Advanced Computer Science and Electronics Information (ICACSEI). – 2013. – Volume 41. – Pp. 514-517.

20. Boyukkhanim E. Characteristics of male and women's speech in the process of communication. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 133(4), 70–77 (2020). DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-133-4-70-77>

Автор туралы мәлімет:

Қошанова Жазира Төлегенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан. E-mail: zhazira29092009@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2683-9376.

Koshanova Zhazira Tulegenovna – Candidate of Philology, Associate Professor, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan. E-mail: zhazira29092009@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2683-9376.

Кошанова Жазира Түлегеновна – кандидат филологических наук, доцент, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан. E-mail: zhazira29092009@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2683-9376.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).